
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Gonis, J. D. Thomas, R. Hatzilambrou κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 70 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 90], Λονδίνο 2006, σελ. xii+164· πίν. 16.

R. Hatzilambrou, P. J. Parsons, J. Chapa κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 71 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 91], Λονδίνο 2007, σελ. xi+164· πίν. 12.

Πρόκειται για δύο εξαιρετικούς τόμους με φιλολογικά κείμενα και ιδιωτικά έγγραφα από την Οξύρυγχο εκδομένα με την αρτιότητα, πληρότητα και επιστημοσύνη που χαρακτηρίζουν εδώ και έναν αιώνα τις εκδόσεις της Egypt Exploration Society.

Ο 70ός τόμος αρχίζει με σπαράγματα νέων φιλολογικών κειμένων: ένα φύλλο κώδικα που περιέχει μικρό τμήμα του γνωστού μόνο στα κοπτικά μαρτυρίου του αγίου Παμούν (4759), τρία ενδιαφέροντα αποσπάσματα αρχαίων μυθιστοριών (4760-61, του Αντώνιου Διογένη· 4762, ερωτική συνέντευξη μιας γυναίκας με έναν όνο, θέμα γνωστό από τον Λουκιανό και τον Απουλήιο), και δέκα παπύρους με κείμενα του Δημοσθένη που χρονολογούνται στους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (4763-4771· οι διαφορετικές γραφές τους δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ η σύγκρισή τους με τα κείμενα της μεσαιωνικής παράδοσης φαίνεται να παρέχει πρόσθετη υποστήριξη της θέσης ότι ο διαχωρισμός της κειμενικής παράδοσης του Δημοσθένη χρονολογείται στην αρχαιότητα).

Τα έγγραφα του τόμου προέρχονται από δύο γνωστά αρχεία: της Κλαυδίας Ισιδώρας και της Απίας, κόρης του Αλεξανδρινού αριστοκράτη και Ρωμαίου πολίτη Κλαύδιου Απιανού, των αρχών του τρίτου αιώνα (4772-9), και του ένδοξου οίκου του Απίωνα, μιας υπατικής οικογένειας του πέμπτου και του έκτου αιώνα (4780-2), και αφορούν κυρίως οικονομικά και διοικητικά θέματα.

Ο 71ος τόμος αρχίζει με την έκδοση τεσσάρων σπαραγμάτων του κατά Ιωάννη ευαγγελίου (4803-6, του τρίτου και του τέταρτου αιώνα), και συνεχίζει με νέα κείμενα της ελληνικής γραμματείας: ένα μικρό αλλά πολύτιμο απόσπασμα από τους *Επιγόνους* του Σοφοκλή (4807), έναν κατάλογο ιστοριογράφων της ελληνιστικής εποχής με σύντομο σχολιασμό (4808), μια πραγματεία για τους επιγόνους του Μ. Αλεξάνδρου και τους βασιλείς της Περγάμου (4809), μια ρητορική άσκηση που μιμείται δημηγορία του Θουκυδίδη (4910), το σπάραγμα μιας μυθιστορίας (;) που

πιθανότατα προέρχεται από τον ίδιο κύλινδρο από τον οποίο προέρχεται και ο P.S.I. 1220 (4911), και ένα γλωσσάρι ελληνικών και ξένων (περσικών, φοινικικών, σκυθικών κ.ά.) λέξεων, μεγάλο τμήμα του οποίου είχε ήδη δημοσιευθεί ως P. Oxy. 1802 (4812· η λέξη *ὑποθησαυρίζειν* στο απόσπ. 12α.5 εμφανίζεται για πρώτη φορά). Τα υπόλοιπα φιλολογικά κείμενα του τόμου αφορούν τον Όμηρο: τέσσερις νέοι πάπυροι της *Ιλιάδας* (4813-16), μια περίληψη της πρώτης ραψωδίας της *Ιλιάδας* γνωστή και από άλλους δύο παπύρους (4817), δύο νέοι πάπυροι με *scholia minora* στο ίδιο έπος (4818-19), και άλλοι δύο με αποσπασματικά υπομνήματα στην *Οδύσσεια* (4820-21).

Τα έγγραφα του τόμου είναι όλα ιδιωτικά: απογραφές προβάτων και αιγών (4822-25), ενοικιάσεις ακινήτων (4830, 4832-33), αποδείξεις λήψης ή εξόφλησης δανείου (4826, 4828-29, 4831, 4835), και δύο αβέβαια κείμενα από τα οποία σώζεται μόνο η αρχή (4834, 4836)· τα έγγραφα 4834-35 σχετίζονται με το αρχείο του οίκου του Απίωνα, και το δεύτερο είναι γραμμένο σε τρισβάμβαρα ελληνικά.

Οι τόμοι περιέχουν εκτενέστατα λεπτομερή ευρετήρια και κλείνουν με υπέροχες έγχρωμες φωτογραφίες όλων των φιλολογικών κειμένων και επιλεγμένων εγγράφων· για εικόνες των υπόλοιπων παπύρων ο αναγνώστης μπορεί να στραφεί στο <<http://www.papyrology/ox.ac.uk/POxy>>.

Αποτελεί παράδοση της σειράς στην οποία εντάσσονται οι δύο αυτοί τόμοι να προσφέρεται ιδιαίτερα εκτενής και λεπτομερής σχολιασμός των εκδιδόμενων κειμένων. Η πληρότητα και εγκυρότητα αυτού του σχολιασμού καθιστούν το έργο του βιβλιοκριτή εξαιρετικά δύσκολο, μια και δεν του προσφέρουν ευκαιρίες για διορθώσεις ή βελτιωτικές προτάσεις· ταυτόχρονα όμως το καθιστούν και ιδιαίτερα ευχάριστο: σπάνια βρίσκεται κανείς αντιμετώπος με τόσο προσεγμένες και τόσο άρτια σχολιασμένες εκδόσεις παπυρικών κειμένων. Αν κάποιος διαβάσει τους τόμους από την αρχή ως το τέλος, ίσως αισθανθεί ότι καταποντίζεται από το πλήθος των προσφερόμενων λεπτομερειών· όποιος όμως θελήσει να ενσκήψει σε κάποιο συγκεκριμένο κείμενο θα είναι βαθιά ευγνώμων για τα γλωσσολογικά, πραγματολογικά και βιβλιογραφικά στοιχεία που παρέθεσαν για χάρη του οι εκδότες, για τις εκτενείς αναλύσεις και λεπτολόγες παρατηρήσεις τους, και κυρίως για την προσεκτική και έγκυρη έκδοση των κειμένων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

C. C. Tsagalis, *Epic Grief. Personal Laments in Homer's Iliad* [UaLG, Bd. 70], Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2004, pp. vi+231.

“Good grief”, one might exclaim, “yet another book – entitled *Epic Grief* – on ancient laments! Is there anything further to add after, say, E. Reiner’s *Die*

rituelle Totenklage der Griechen (1938) and M. Alexiou's magisterial *The ritual lament in Greek tragedy* (1974), now recently revised (2002)?" Well, yes, for as C. Tsagalis rightly notes, "To my knowledge no special study concerning the Iliadic personal laments has yet appeared... Little if any attempt has been made to point out the relationship between these speeches and the rest of the poem..." (pp. 23-24).

To be sure, more and more classicists, following the lead of G. Nagy and others, are now realising that the lament especially as performed by women was not only a social mechanism by which to manipulate a hero's post-mortem κλέος, but also an encomiastic/narrative genre in its own right that arguably underlay and fertilised epic poetry from the first¹. Whereas θρήνοι ("set dirges") are sung by (male?) professional mourners and are never quoted or even paraphrased in the *Iliad*, γόοι – what Tsagalis calls the "personal lament speech" (p. 21) – are spontaneously *spoken* (not sung) by non-professionals – a relation or some other close φίλος/η – and are always quoted in full (the longest, delivered by Andromache at *Il.* 22.477f., amounting to 38 verses). However articulate, γόοι are, moreover, usually punctuated internally by antiphonal group responses, which may take the form of shrieks (e.g., 22.515, ἐπι δὲ στενάχοντο γυναῖκες). Externally a character's γόοι and corresponding chorus of shrieks may be answered by another character's γόοι and another chorus' interjections (see 19.287f. & 315f., where Briseis and Achilles compete with one another in mourning Patroclus). As Tsagalis remarks, quoted lamentation is definitionally a speech-act that typically involves the speaker in performance, indeed in self-presentation; as such it calls for – and duly receives in *Epic Grief* – thorough analysis along various lines, particularly in terms of structural narratology (*à la* de Jong), pragmatics and most helpfully, *intratextual* allusiveness (ch. 5). As rhetorical speeches, *Iliadic* γόοι link up – to put it crudely – to the text (Tsagalis stresses *text*) of the poem as a whole; it is on account of such backward and forward allusiveness that, say, Agamemnon's anticipatory lament for Menelaos (*Il.* 4.155f.) – a "pseudo-γόος" (p. 112) – and Andromache's series of three lament-speeches prove to be integral to the poem's themes, strategies and overall structure. Intratextual analysis of this kind is in fact the book's cornerstone and signal contribution for, as the author remarks (echoing P. E. Easterling),² γόοι offer in miniature "both a summary [of] and emotional commentary on the entire epic" (p. 25).

Of the 12 examples of lament speeches which Tsagalis cites, 8 are uttered by women (and 7 concern Hector). The author, I feel, has not looked sufficiently (cf. pp. 68-69) into the high involvement of women-folk in this

1. G. Nagy, *Homeric Questions*, Austin, TX, 1996, 61 n. 151, also cited by Tsagalis.

2. "Men's κλέος and women's γόος: Female Voices in the *Iliad*", *JMGS* 9.ii (1991), esp. 149, also noted by the author.

sub-genre, despite the fact that females traditionally preside over many rites of passage, especially the funeral and its attendant lament. Nor, as one might have expected in a section on the “Therapeutics of lament” (pp. 174-177), does the author include the therapeutic effects of antiphonal group re-spension in γόοι. At 19.301, for instance, the poet reports tellingly that Briseïs’ lament for Patroclus gave the shrill chorus of women an outlet to express their individual sorrows; cf. *Od.* 4. 184-9, the group “meltdown” occasioned by private memories of lost ones. (I should have expected, incidentally, far more comparative glances at the *Odyssey* despite the book’s justifiable Iliadic focus.)

On the other hand, Tsagalis acutely observes that the tripartite structure of γόοι is somehow inspired by the three stages of the ancient funeral – *πρόθεσις*, *ἐκφορά*, and disposal of the corpse (pp. 30-31). Why not, then, break down, as many anthropologists do, the funeral’s schema into A. van Gennep - V. Turner’s stages of *separation*, *liminality/transition* and *reintegration*?³ This is just a suggestion, but it might help to explain the content as well as the form of the lament speeches: the understandable fixation on separation (e.g., 22.481-2, cf. 508 νόσφι τοκήων); the “betwixt-and-between”, often anomalous condition – i.e. *liminality/transition* – represented, e.g., by Astyanax’s orphanhood as princeling and prisoner (22.489f. cf. 24.726f.) and by the voyages – three are failed transitions – featured in four γόοι (4.171f., 19.298f., 330f., 24.731f.); finally, the reintegration of the deceased and his φίλοι in the life of the community, e.g., via Andromache’s conferment of posthumous κλέος on Hector (22.514), etc., etc. As I see it, the speaker of generic γόοι parallels, sometimes subversively, van Gennep’s three stages of the funeral, thus connecting herself (the living) with the dead addressee.

Such rampant anthropologising on my part is meant to show how very thought-provoking *Epic Grief* is. There is a number of spelling and other slip-ups. To list only a few at random: pp. 23 (“Having establishing”), 41 (“left” is a mistranslation for “leave”), 120 (“raise... pity” should be “rouse pity”), 129 & 168 (“masterly” cannot be an adverb), *et alia minora*. All in all, this is an important book on an important but neglected aspect of Iliadic (and I might add, Odyssean) lament. Thanks to the author’s meticulous work, we can now confirm that Telemachus’ plangent musings at *Od.* 1.160-2, 166-8, and 241-51 are closely modelled on γόοι.

Democritean University of Thrace

J. C. B. PETROPOULOS

3. E.g., L. Danforth, *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton, N.J., 1982, pp. 35-69. Danforth well notices that a ritual action of separation, such as the bathing of the corpse, may also signal a transition and some degree of reintegration.

Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, hrsg. von Lars M. Hoffmann unter Mitarbeit von Anuscha Monchizadeh [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7], Wiesbaden 2005, σελ. XIX + 968, πίν. XII.

Ένας εντυπωσιακός τόμος με τον τίτλο *Μεταξύ πόλεως, επαρχίας και περιφέρειας: συμβολές στη βυζαντινή ιστορία και τον βυζαντινό πολιτισμό* κυκλοφόρησε στη σειρά των βυζαντινολογικών δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου του Mainz. Πρόκειται για συλλογή μελετών που ξεκίνησε με σκοπό να αποτελέσει τιμητικό τόμο για τα εξηκοστά γενέθλια του καθηγητή Günter Prinzing. Η σθεναρή άρνησή του όμως να δεχθεί μια τέτοια τιμή, όπως σημειώνει ο εκδότης του τόμου, Lars M. Hoffmann, στον πρόλογο, οδήγησε σε επιλογή των συνεργατών του τόμου με διαφορετικά κριτήρια. Έτσι στον τόμο συμμετέχουν συνάδελφοι του Günther Prinzing που συνδέονται φιλικά μαζί του καθώς και νέοι επιστήμονες που ασχολούνται με θέματα σχετικά με τα ενδιαφέροντα του ίδιου.

Ο τόμος περιλαμβάνει 50 μελέτες που ταξινομούνται ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε τρεις θεματικές ενότητες.

Στην πρώτη, που έχει ως θέμα την Ιστορία και την Ιστορία του Δικαίου, περιλαμβάνονται 30 μελέτες που αναφέρονται σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων πολιτικής και θρησκευτικής ιστορίας από τον 5ο ως τον 13ο αι.: βυζαντινή πόλη, βυζαντινή επαρχία, Εικονομαχία, σχέσεις Βυζαντίου με τη Δύση είναι μερικά από τα θέματα που απασχολούν τους συγγραφείς των μελετών αυτής της ενότητας.

Από αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν: η μελέτη του W. Brandes («Pejorative Phantomnamen im 8. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Quellenkritik des Theophanes», σσ. 93-125), ο οποίος εκκινώντας από την αμφισβήτηση της ιστορικότητας δύο στρατηγών που αναφέρονται στη Χρονογραφία του Θεοφάνη και έχουν το όνομα Μάνης (όνομα αδιανόητο για χριστιανό στον 8ο αι.) και κατά συνέπεια και των γεγονότων που σχετίζονται με αυτούς υπογραμμίζει για μία ακόμη φορά πόσο προσεκτικοί θα πρέπει να είμαστε στην αντιμετώπιση των πηγών για τον 8ο αι., στις οποίες η αντιεικονομαχική ιδεολογία έχει αλλοιώσει την ιστορική πραγματικότητα· η μελέτη του J. Shepard («How St James the Persian's Head Was Brought to Cormery". A Relic Collector Around the Time of the First Crusade», σσ. 287-335) που παρουσιάζει τις προσπάθειες του Guillelmus Ludovicus να συγκεντρώσει και να μεταφέρει λείψανα αγίων από το Βυζάντιο στη Δύση κατά τη διάρκεια της πρώτης Σταυροφορίας· η μελέτη του K.-P. Matschke («Bemerkungen zur Stadtgeschichte Thessalonikes in spätbyzantinischer Zeit», σσ. 433-444) που συζητά σημαντικές πτυχές της οικονομικής κυρίως ιστορίας της Θεσσαλονίκης στο πρώτο μισό του 15ου αι.

Αξιόλογες είναι ακόμη οι προσωπογραφικές και ιστορικές παρατηρή-

σεις για πρόσωπα του 11ου αι. και τη διακίνηση των σφραγίδων που διατυπώνει με αφορμή δύο βυζαντινές σφραγίδες από τη Σπάρτη ο Χρ. Σταυράκος («Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλλα από τη Σπάρτη», σσ. 349-370).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και η προσωπογραφική μελέτη της Vera von Falkenhausen («Griechische Beamten in der *duana de secretis* von Palermo. Eine prosopographische Untersuchung», σσ. 381-411) για τους έλληνες υπαλλήλους του *σεκρέτου* στο Παλέρμο κατά το δεύτερο μισό του 12ου αι. με βάση έγγραφα, η προσπάθεια του M. Grünbart («Byzantinisches Gelehrtenelend - oder: Wie meistert man seinen Alltag?», σσ. 413-426) να ρίξει φως στην καθημερινότητα των βυζαντινών με βάση τις επιστολές του Ιωάννη Τζέτζη, και τα νέα δεδομένα που εισφέρει η μελέτη του Κ. Πιτσάκη για τον Κωνσταντίνο Καβάσιλα («*Personae non sunt multiplicandae sine necessitate*. Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas», σσ. 491-513).

Η δεύτερη ενότητα του τόμου (II. Philologie und Literaturgeschichte) περιλαμβάνει 13 μελέτες που ασχολούνται με θέματα που ξεπερνούν τα όρια της βυζαντινής φιλολογίας τόσο τοπικά όσο και χρονικά, καθώς επεκτείνονται και σε φιλολογίες όμορων λαών αλλά και σε θέματα μεταβυζαντινής και νεοελληνικής γραμματείας. Από την ενότητα αυτή ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη της Sonja Schönauer («Flucht vor den Gläubigen? Abenteuerliches aus dem Leben des Eustathios von Thessalonike», σσ. 705-717) που ασχολείται με τις περιπέτειες μιας φάσης της ζωής του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, ενός λογίου του οποίου τα βιογραφικά δεδομένα παρά τις πολλές μελέτες που έχουν γραφτεί δεν έχουν εξιχνιασθεί επαρκώς, και η παρουσίαση από τον A. Berger («Die *Bosporomachia* des Senior Momars», σσ. 749-769) των προβλημάτων της Βοσπορομαχίας, ενός εκτενούς ποιήματος ενός ελληνομαθούς ξένου διπλωμάτη της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης στα μέσα του 18ου αι. που χαρακτηρίζεται ως φιλονεικία Άσίας και Εύρώπης εις τὸ κατάστένον τῆς Κωνσταντινουπόλεως και είναι γνωστότερο από την κατοπινή έκδοσή του από τον Ευγένιο Βούλγαρη στη Λιφία.

Στην τρίτη ενότητα (III. Kunst- und Wissenschaftsgeschichte) περιλαμβάνονται επτά μελέτες, από τις οποίες αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί η μελέτη του U. Peschlow («Überlegungen zur oströmischen Sarkophagskulptur. Ein neues Fragment aus Iznik/Nikaia», σσ. 823-844) που δημοσιεύει για πρώτη φορά ένα τμήμα παλαιοχριστιανικής σαρκοφάγου που βρέθηκε στη Νίκαια το 1996 και η οποία εντάσσεται σε μια μικρή ομάδα σαρκοφάγων της ίδιας εποχής που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, και η μελέτη του Απ. Καρπόζηλου («A. Papadopoulos-Kerameus: The Man who Turned Night into Day», σσ. 927-946), ο οποίος παρουσιάζει αναλυτικά την άγνωστη στους περισσότερους προσωπικότητα και την περιπετειώδη διαδρομή της ζωής ενός ακαταπόνητου ερευνητή και μελετητή

της βυζαντινής φιλολογίας στον 19ο αι., του Αθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέα.

Η εκδοτική επιμέλεια ενός τόσο ογκώδους τόμου με τόσες πολλές μελέτες ποικίλης θεματολογίας, μερικές από τις οποίες ξεπερνούν σε έκταση τα συνηθισμένα όρια μιας συμβολής σε τιμητικό τόμο, είναι ασφαλώς ένα δύσκολο εγχείρημα, ιδίως όταν το αναλαμβάνουν επιμελητές-εκδότες επιφορτισμένοι και με άλλες υποχρεώσεις. Έτσι ο αναγνώστης θα πρέπει να είναι επιεικής για τα αρκετά τυπογραφικά λάθη που υπάρχουν (ιδίως στα ελληνικά) αλλά και για την ασαφή επιλογή κριτηρίων με βάση τα οποία κατανεμήθηκαν οι μελέτες στις τρεις θεματικές ενότητες και ταξινομήθηκαν μέσα σ' αυτές (η σειρά τους δεν είναι ούτε αλφαβητική ούτε χρονολογική). Χρήσιμος θα ήταν και ένας κατάλογος των δημοσιευμάτων του τιμωμένου, που δυστυχώς λείπει. Αναμφίβολα όμως ο τόμος αποτελεί οφειλόμενη αναγνώριση στο μέχρι τώρα έργο του καθηγητή Günter Prinzing και ευπρόσδεκτο δώρο zu einem runden Geburtstag, όπως είχε σχεδιαστεί, το οποίο συνοδεύεται και με την ευχή των αναγνωστών να συνεχίσει την προσφορά του στην επιστήμη μας.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

P. Vejleskov, *Apokopos* (Synoptic edition with an introduction, commentary and Index verborum) [Neograeca Medii Aevi IX], Köln, «Romiosini», 2005, σελ. 401.

Ο *Απόκοπος*, ένας σημαντικός σταθμός στην καλλιέργεια του είδους των ονειρικών ή οραματικών «Καταβάσεων» στον Άδη, στο πέρασμα από την υστερομεσαιωνική στην αναγεννησιακή περίοδο, παραδόθηκε από δύο κώδικες, της Βιέννης και του Βατικανού (V και Vat) και γνώρισε, από το 1509 κ.ε., εννέα βενετικές εκδόσεις.

Το έργο είχε από παλιά ελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, οι οποίοι είχαν συμβάλει, ως ένα βαθμό, τόσο στην κριτική αποκατάστασή του όσο και στην ερμηνευτική του διερεύνηση. Αρκεί να αναφέρουμε τα ονόματα των G. Wagner, É. Legrand, Λ. Πολίτη, Ι. Θ. Κακριδή, Στ. Αλεξίου, Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Γ. Κεχαγιόγλου, Α. F. van Gemert, Cr. Luciani, Μ. Λασιθιωτάκη, Π. Βασιλείου, κ.ά.

Ωστόσο, ζητούμενο της έρευνας, όπως επισήμαινε το 1991 ο Παναγιωτάκης (ο οποίος έδωσε πρώτος μια φωτοαναστατική επανέκδοση της πρώτης βενετικής έκδοσης, Α, μαζί με μια «κριτική μεταγραφή» της),¹ ήταν η επανεξέταση της σχέσης της πρώτης έντυπης έκδοσης (που αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο κείμενο του έργου, παρότι προβληματικό σε

1. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Το κείμενο της πρώτης έκδοσης του *Απόκοπου*. Τυπογραφική και φιλολογική διερεύνηση», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 89-167, και ανάτυπο με χωριστή αρίθμηση.

πολλά σημεία και, πιθανότατα, παραδομένο κολοβό με ενδιάμεσα χάσματα άγνωστης έκτασης και εμφανείς φθορές, οι οποίες κάποτε δεν θεραπεύονται) με το σημαντικότερο από τα δύο σωζόμενα χφφ, τον περιφημο κώδικα Vindobonensis Theol. Gr. 244, ο οποίος, ωστόσο, διασώζει κείμενο σε κατάσταση προχωρημένης φθοράς, κατώτερο από αυτό της Α (το άλλο χφ, ο Vaticanus Gr. 1139, θεωρείται απόγραφο της έντυπης έκδοσης). Η επανεξέταση αυτή θα λάμβανε υπόψη τα πορίσματα της προγενέστερης έρευνας και θα παρουσίαζε ένα κατά το δυνατόν «καλύτερο» κείμενο.

Ο νέος φιλολογικός εκδότης, Peter Vejleskov, διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης και διδάσκων του ίδιου Πανεπιστημίου, εκπληρώνει το παραπάνω αίτημα καταρτίζοντας μια «συνοπτική» έκδοση του χφ V και της έκδοσης Α. Ήδη στον πρόλογο (σσ. 7-9) της έκδοσής του ο συγγρ., προσδοκώντας να διαμορφώσει κάποιες σταθερές στην εκδοτική πρακτική για τα δημώδη κείμενα, παρουσιάζει περιεκτικά τις προθέσεις του ως προς την αντιμετώπιση εκδοτικών προβλημάτων που έχουν ως τώρα συζητηθεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, και επιχειρεί να φωτίσει τους λόγους που τον οδηγούν στην προσέγγιση ενός τόσο φθαρμένου κειμένου, με σχολαστικισμό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ακόμη και υπερβολικός. Πάντως, η κατάσταση του κειμένου είναι τέτοια, που δεν μπορεί να μεμφθεί κανείς τον εκδότη για την ευκολία με την οποία υιοθετεί παλαιότερες διορθώσεις ή προτείνει δικές του, αντίθετα με τη χειρόγραφη και έντυπη παράδοση.

Η εκτενής βιβλιογραφία (εκδόσεων και μελετημάτων, σσ. 11-28) προηγείται της εισαγωγής, ενώ εξειδικευμένη βιβλιογραφία παρατίθεται σε υποσημειώσεις. Ας σημειωθεί ότι ο συγγρ. δεν φαίνεται να πρόλαβε να αναφέρει την *Παλαιά και Νέα Διαθήκη, ανώνυμο κρητικό ποίημα (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)*. Κριτική έκδοση † Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ. Στ. Κακλαμάνης - Γ. Κ. Μαυρομάτης), Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 2004,² που έχει θεματική και ειδολογική συνάφεια με τον *Απόκοπο*, αλλά ούτε και τη γνωστή εργασία του Cr. Luciani, «Reminiscenze dotte nell'Apokopos di Bergadis», *Κρητικά Χρονικά* 28-29 (1988-1989) 324-337. Η παρατονισμένη λέξη *αμητός* στη σ. 25 χρειάζεται, επίσης, να διορθωθεί.

Στην εισαγωγή της έκδοσης (σσ. 29-176), η οποία αποτελεί αναθεωρημένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του συγγρ., που εκπο-

2. Η έκδοση συγχροτήθηκε από τους δύο αυτούς μελετητές με βάση τα κατάλοιπα του πρόωρα χαμένου Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ο οποίος στο Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο «Neograeca Medii Aevi» (1991), *Πρακτικά*, 1993, σσ. 242-277, ανήγγειλε ότι ετοίμαζε την «editio princeps» του στιχουργήματος. Ο Παναγιωτάκης περιλαμβάνει στις ελληνικές πηγές της *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αι., την *Κοσμογέννηση* του Χούμνου, τη *Ρίμα θρηνητική* του Πικατόρου και τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή.

νήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης το 1998 υπό την εποπτεία του Lars Nørgaard, γίνεται μια αναλυτική προσέγγιση των ζητημάτων που σχετίζονται με τη μικτή – χειρόγραφη και έντυπη – παράδοση του κειμένου. Ένα από τα κεντρικά σημεία του προβληματισμού αφορά τις ομοιότητες και διαφορές της αντιγραφικής διαδικασίας των χφ σε σχέση με την τυπογραφική απόδοση και αναπαραγωγή τους, καθώς και με τη συμπεριφορά της έντυπης απόδοσης μέσα στην κατοπινή παράδοσή της. Μια άλλη πλευρά που τίγεται είναι το ότι σε περιπτώσεις όπως ο *Απόκοπος*, όπου διαπιστώνεται σημαντική φθορά του αρχικού κειμένου, δεν είναι δυνατή μια ενιαία κριτική έκδοση (όπως η σημαντική κριτική έκδοση του Αλεξίου, που χρησιμοποίησε και γραφές του V – αποδίδοντάς του μεγάλη βαρύτητα – στο κείμενο της πρώτης γνωστής, τότε, έκδοσης, του 1534):³ δεν φτάνει σημείωση των γραφών που διαφέρουν, στο κριτικό υπόμνημα, αλλά επιβάλλεται η παράλληλη παρουσίαση (συμπαράθεση) των διαφόρων φορέων της παράδοσης.

Υστερα από μια διεξοδική και, ασφαλώς, μεθοδικότερη από όλες τις προηγούμενες, παλαιογραφική περιγραφή του χφ V, και ύστερα από τη διερεύνηση της σχέσης του με την A (σσ. 39-103), ο Vejleskov συμπεραίνει ότι είναι δύσκολο να προσδιορισθεί η ακριβής σχέση του V με την A, καθώς και η σχέση των δύο αυτών μαρτύρων με το αρχικό κείμενο. Δεν μπορούμε να πούμε εύκολα ότι η A είναι πλησιέστερη στο πρωτότυπο από ό,τι το V, ενώ κάθε απόπειρα να ανακατασκευάσουμε ένα αρχέτυπο με βάση τόσο το V όσο και το A είναι μάταιη. Το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στους δύο κύριους φορείς της παράδοσης του *Απόκοπου*, που προαναφέραμε, απασχόλησε κυρίως τους Λ. Πολίτη,⁴ Στ. Αλεξίου,⁵ Γ. Κεχαγιόγλου,⁶ A. van Gemert⁷ και Ν. Παναγιωτάκη,⁸ οι οποίοι διατύπω-

3. Βλ. Στ. Αλεξίου, «*Απόκοπος*», (κριτική έκδοση), *Κρητικά Χρονικά* 17 (1963-1964 [= 1965]) 183-251 και Μπεργαδής: «*Απόκοπος*» - «*Η Βοσκοπούλα*», Αθήνα 1971, σσ. 6-42 (και ανατύπ. 1979) (στο εξής: «*Απόκοπος*»). Σχετικά με την κριτική έκδοση Αλεξίου του 1963, βλ. τη βιβλιοκρισία του Λ. Πολίτη στα *Ελληνικά* 21 (1968) 233-237.

4. Βλ. Λ. Πολίτη, «Παρατηρήσεις στον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», στον τόμο *Προσφορά εις Στίλπωνα Π. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη 1953, σσ. 550, 552, 559 (στο εξής: «Παρατηρήσεις») και βιβλιοκρισία της έκδοσης Αλεξίου, 1963, ό.π. (σημ. 3), 233-234, 236-237.

5. Βλ. Στ. Αλεξίου, «*Η κρητική λογοτεχνία κατά τη βενετοκρατία*», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Ηράκλειο Κρήτης 1988, σσ. 201-204, ιδίως σ. 202.

6. Βλ. Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα Ι. «Απόκοπος». «Απολλώνιος». «Ιστορία της Σωσάννης*», Αθήνα 1982, σσ. 28-63, ιδιαίτερα σ. 32 (στο εξής: *Λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα Ι*)· ο ίδιος, «*Ζητήματα ρητορικής, λογικής και θεματικής δομής στον Απόκοπο του Μπεργαδή*», στον τόμο *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά*, Αθήνα 1984, σ. 247 (στο εξής: «*Ζητήματα ρητορικής*»).

7. Βλ. A. F. van Gemert, «*Μερικές παρατηρήσεις στον Απόκοπο του Μπεργαδή*», στον τόμο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 29-38 ιδιαίτερα, σ. 30 (στο εξής: «*Μερικές παρατηρήσεις*»).

8. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 108-109, 138, 154.

σαν την άποψη ότι το χφ V σε λίγες μόνο περιπτώσεις παραδίδει εγκυρότερες ή, έστω, ισότιμες γραφές. Από την άλλη μεριά, ο Μ. Λασιθιωτάκης⁹ τόνισε ότι σε μερικά χωρία το χφ V σώζει αυθεντικότερες γραφές από εκείνες της έντυπης παράδοσης.

Αξίζει ιδιαίτερος να προσεχτεί η μελέτη της γλώσσας και της στιχουργίας του κειμένου (σσ. 105-176), που αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική συμβολή του βιβλίου.

Η έκδοση του κειμένου (σσ. 183-242) συνοδεύεται από προσεγγμένη μετάφραση της Α στα αγγλικά, που έχει κάνει η Μ. Alexiou (σσ. 223-242), πλούσιο σχολιασμό (σσ. 243-340), γλωσσάρι (των Α και V) στα ελληνικά (σσ. 341-390) και φωτογραφίες του χφ V (σσ. 391-401).

Ο εκδότης, διαλεγόμενος – στην εισαγωγή και στα σχόλια – με τους προηγούμενους ερευνητές, συζητά ένα προς ένα τα γραμματειακά, χρονολογικά, εκφραστικά, νοηματικά, συντακτικά προβλήματα του *Απόκοπου*, τα οποία θα παρουσιάσουμε επιλεκτικά, εξηγώντας σε ποιες περιπτώσεις ο συγγρ. προχώρησε σε λύση ή όχι.

Ποιητής, χρόνος και τόπος συγγραφής. Ο Α. van Gemert παλαιότερα τοποθετούσε το έργο στις αρχές του 15ου αι. (γύρω στα 1430),¹⁰ ενώ σε πρόσφατη δημοσίευσή του¹¹ θέτει το 1460 ως *terminus post quem* της συγγραφής με βάση την αρνητική φήμη που κορυφώθηκε στην Κρήτη στα χρόνια του 1480 για τους «zoccolanti», τους μοναχούς (φράρους) «της τηρήσεως» του Κανόνα του Αγίου Φραγκίσκου, σε αντίθεση με την περίοδο πριν από το 1455, όταν δεν προκαλούσαν ακόμα με την κακή και απειθάρχητη συμπεριφορά. Εξάλλου, ο Α. van Gemert, θεωρώντας ισχυρό το επιχείρημα του Παναγιωτάκη¹² για εμφανή παρουσία λέξεων και εκφράσεων του ιδιώματος της Κρήτης στο έργο, ταυτίζει τον ποιητή του *Απόκοπου* με κάποιον Πέτρο Μπεργαδή που μαρτυρείται στα βενετικά αρχεία ως μόνιμος κάτοικος του Χάνδακα από το 1463 κ.ε. Ο Λασιθιωτάκης είχε υποδείξει ως *terminus post quem* το 1420,¹³ αφού ο Μπεργαδής στον στ. 220, που εντάσσεται στο τμήμα της αντικληρικής σάτιρας, υπαινίσσεται τους «zoccolanti», οι οποίοι εγκαταστάθηκαν τότε στην Κρήτη. Ο Vejleskov, παρόλο που είχε στη διάθεσή του, όπως ομολογεί,¹⁴ την αδημοσίευτη ακόμη τότε εργασία του Α. van Gemert για τα προβλήματα χρονολόγησης του κειμένου, θεωρεί – δείχνοντας ότι δεν έχει πει-

9. Βλ. Μ. Λασιθιωτάκης, «Ερμηνευτικά και κριτικά στον *Απόκοπο*», *Cretan Studies* 6 (1998) 199-218 (στο εξής: «Ερμηνευτικά»).

10. Βλ. Gemert, «Μερικές παρατηρήσεις», ό.π. (σημ. 7), 32-37.

11. Βλ. Α. F. van Gemert, «Μπεργαδής και Πικατόρος. Προβλήματα χρονολόγησης», *Θησαυρίσματα* 36 (2006) 57-77 (στο εξής: «Μπεργαδής και Πικατόρος»).

12. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 127.

13. Βλ. Μ. Λασιθιωτάκης, «*Απόκοπος* 183-220: Remarques sur l'antycléricalisme de Bergadis», *Θησαυρίσματα* 22 (1992) 127-147, ιδιαίτερα σσ. 138 κ.ε. (στο εξής: «*Απόκοπος* 183-220»).

14. Βλ. Vejleskov, *Apokoros*, ό.π. (στον τίτλο), σ. 36 σημ. 7.

στεί από τα επιχειρήματα του γνωστού μελετητή της κρητικής λογοτεχνίας – ότι ο *Απόκοπος* συντέθηκε από ένα μέλος της βενετοκρητικής ευγενούς οικογένειας Bragadin/Bergadis του Ρεθύμνου, πιθανόν ήδη στην αρχή του 15ου αι. (1400-1420). Η ύπαρξη διαλεκτικών στοιχείων στην Α, που έχει επισημάνει ο Παναγιωτάκης και πήρε σοβαρά υπόψη του ο van Gemert, δεν αποτελεί, κατά τον Vejleskon, αποφασιστικό τεκμήριο για να τοποθετηθεί η γραφή του *Απόκοπου* στην Ανατολική ή Κεντρική Κρήτη και όχι στη Δυτική.

Η γνησιότητα του επιλόγου και άλλων τμημάτων του έργου. Ο Στ. Αλεξίου θεωρεί κακότεχνο και νόθο (κυρίως λόγω του έντονα ηθικο-διδασκαλικού και θρησκευτικού χαρακτήρα του, που δεν συνάδει, κατά την άποψή του, με τον γενικότερο πνεύμα του ποιήματος) τόσο το πρώτο μέρος του επιλόγου (στ. 491-524) – παραλλαγή του οποίου παραδίδεται και στο χφ V – όσο και το δεύτερο (στ. 525-558) (που δεν τα δημοσιεύει στην έκδοσή του), υποστηρίζοντας ότι το ποίημα τελείωσε στον στ. 490.¹⁵ Την άποψη αυτή συμμερίζεται ο Π. Βασιλείου,¹⁶ ενώ και ο Ν. Παναγιωτάκης συμφωνεί με την αθέτηση όλου του επιλόγου.¹⁷ Ο Α. van Gemert, διαφωνώντας με τον Στ. Αλεξίου, οβελίζει μόνον τους στ. 467-480,¹⁸ θεωρώντας ότι ο *Απόκοπος* αρχικά τελείωσε στον στ. 482. Ο Vejleskon, βασισμένος όχι σε θεματική, αλλά σε γλωσσική, στιχουργική και υφολογική ανάλυση, αποδίδει – αν και όχι χωρίς επιφυλάξεις – στον Μπεργαδή τη σύνθεση του πρώτου μέρους του επιλόγου, θεωρώντας προσθήκη το δεύτερο, το οποίο περιλαμβάνει, όμως, στην έκδοσή του (που κλείνει με το αποδιδόμενο στη γραφίδα του επιμελητή της έκδοσης, Ν. Καλλιέργη, οκτάστιχο 559-566).

Μπροστά στις διάφορες απόψεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς για τη γνησιότητα και άλλων τμημάτων του *Απόκοπου*, κυρίως από τους Λ. Πολίτη (στ. 485-558), Στ. Αλεξίου (μετά τον στ. 126, μετά τον στ. 236, μετά τον στ. 444, μετά τον στ. 452, στ. 491-558), Α. van Gemert (στ. 113-126, 291-296, 435-444, 467 κ.ε.), Γ. Κεχαγιόγλου (στ. 109-126, 161-168, 453 κ.ε., ή 482 κ.ε.)¹⁹ και Ν. Παναγιωτάκη (μετά τον στ. 402, στ. 491-558), ο Vejleskon στέκεται ιδιαίτερα επιφυλακτικός. Αποφασίζει την απο-

15. Βλ. Στ. Αλεξίου, «*Απόκοπος*», ό.π. (σημ. 3) 188-191, ιδιαίτερα, σ. 190 σημ. 3, και σσ. 248-250.

16. Βλ. Π. Βασιλείου, «Ερμηνευτικές προτάσεις στον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», *Ελληνικά* 43 (1993)125-172, ιδιαίτερα, σσ. 168-171.

17. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 96, 205-209.

18. Βλ. Α. F. van Gemert, «Ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή και το τέλος του», στα *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1981)*, τ. 2, Ηράκλειο Κρήτης 1985, σσ. 388-395 (στο εξής: «Ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή»: ο ίδιος, «Τα χάσματα του *Απόκοπου*» στον τόμο *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη* Ηράκλειο 2000, σσ. 243-254 (στο εξής: «Τα χάσματα»).

19. Βλ. Κεχαγιόγλου, «Ζητήματα ρητορικής», ό.π. (σημ. 6), σσ. 239-256, ιδιαίτερα, σσ. 245, 246, 247, 255 (σημ. 12) και ο ίδιος, *Λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα Ι*, ό.π. (σημ. 6), σ. 32.

χή από τις επεμβάσεις, θεωρώντας τα επιχειρήματα των προηγούμενων μελετητών ανεπαρκή για τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη γνησιότητα του κειμένου. Ακολουθώντας, όμως, την παλαιότερη πρόταση του Στ. Αλεξίου,²⁰ δεν διστάζει να μεταθέσει τους στ. 115-126 (σύμφωνα με τη στιχαρίθμηση της έκδοσης του Στ. Αλεξίου) μετά τον στ. 100 (και πριν από τους στ. 101-112) στο γενικά θεωρούμενο προβληματικό κομμάτι του κειμένου (στ. 101-126), και, επιπλέον, να προτείνει τον οβελισμό των στ. 113-114, βελτιώνοντας στο σημείο αυτό την πρόταση του Αλεξίου.²¹

Επιμέρους προβληματικά σημεία: Το ακριβές αντικείμενο της αντικλησιαστικής σάτιρας των στ. 183-220 προκαλεί, γενικά, δυσκολία ή αμηχανία στους μελετητές του έργου. Ο Στ. Αλεξίου²² υποστηρίζει άμεσα ή έμμεσα ότι η σάτιρα στρέφεται κατά της Καθολικής Εκκλησίας. Ο A. van Gemert²³ δείχνει ότι ασπάζεται την άποψη του Αλεξίου. Ο Γ. Κεχαγιόγλου δεν φαίνεται να είναι πεπεισμένος ότι η σάτιρα στρέφεται μόνον εναντίον της Εκκλησίας αυτής.²⁴ Ο Ν. Παναγιωτάκης ταυτίζει τους φράρους (στ. 220) με τους φραγκισκανούς μοναχούς, διακρίνοντάς τους από τους πατέρες για τους οποίους γίνεται λόγος στο κείμενο (στ. 295), χωρίς, όμως, να προσδιορίζει τον ακριβή στόχο της εκκλησιαστικής σάτιρας.²⁵ Ο Μ. Λασιθιωτάκης, ταυτίζοντας τους πατέρες με τους φράρους, υποστηρίζει ότι η σάτιρα του Μπεργαδής στρέφεται εναντίον των φραγκισκανών μοναχών, των «zoccolanti»,²⁶ χωρίς, όμως, να έχει πειστεί ότι δόθηκε ακόμη οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό.²⁷ Ο Π. Βασιλείου²⁸ πιστεύει ότι η σάτιρα στρέφεται εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τελικά, ο Vejleskon θεωρεί ότι στρέφεται γενικά εναντίον της συνολικής πραγματικότητας της Εκκλησίας, ότι σατιρίζονται όλοι οι ιερωμένοι.

Ο νοηματικά ασαφής στ. 193 *τα ευαγγέλια να ερωτούν... αναφέρονται*, κατά τον Ν. Παναγιωτάκη, σε πράξεις βιβλιομαντείας τελούμενες από γυναίκες, όπως οι χήρες του *Απόκοπου*, που θέλουν να μάθουν πότε και ποιον θα παντρευτούν.²⁹ Ο Vejleskon συμφωνεί ως προς το θέμα της βιβλιομαντείας, θεωρεί, όμως, ότι αυτή δεν γίνεται από τις γυναίκες για

20. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Κρητικά φιλολογικά, 2. Παρατηρήσεις στον *Απόκοπο*», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959) 307 και ο ίδιος, «*Απόκοπος*», ό.π. (σημ. 3), 230.

21. Βλ. Gemert, «*Τα χάσματα*», ό.π. (σημ. 18), σ. 245.

22. Βλ. Στ. Αλεξίου, «*Απόκοπος*», ό.π. (σημ. 3), 189-190.

23. Βλ. Gemert, «*Μερικές παρατηρήσεις*», ό.π. (σημ. 7), σσ. 35-36.

24. Βλ. Κεχαγιόγλου, *Λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα I*, ό.π. (σημ. 6), σσ. 29, 35 και ο ίδιος, «*Ζητήματα ρητορικής*», ό.π. (σημ. 6), σ. 248.

25. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 145-146.

26. Βλ. Λασιθιωτάκης, «*Αρόκορος*», ό.π. (σημ. 13), 128 και σημ. 1, 130, 135, 137, 145, 146, 147.

27. Βλ. Λασιθιωτάκης, «*Ερμηνευτικά*», ό.π. (σημ. 9), 211 σημ. 29.

28. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 155-159 και σημ. 75-80.

29. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 144-145.

να παντρευτούν αλλά από υποκριτική συμπεριφορά προς την Εκκλησία.

Η φράση από *διαβατικόν* (στ. 195) έχει δημιουργήσει αρκετές δυσκολίες σε μερικούς ερευνητές, οι οποίοι δίνουν διάφορες ερμηνευτικές εκδοχές. Ο Στ. Αλεξίου³⁰ διορθώνει το *διαβατικόν* σε *διαβαστικόν*, δηλαδή «διάβασμα ευχών», ο Ν. Παναγιωτάκης³¹ γράφει *αποδιαβατικόν* και το συσχετίζει με το επίρρημα *αποκαλοκαιριόν*, ερμηνεύοντας, «με σύντροφο κάποιο περαστικό», ο Π. Βασιλείου,³² θεωρώντας τη φράση από *διαβατικόν* ως ποιητικό αίτιο, ερμηνεύει «από κάποιον περαστικό, διαβάτη». Ο Vejleskon, ακολουθώντας τον Μ. Λασιθιωτάκη,³³ ερμηνεύει το *διαβατικόν* «σε κάποιο στενό, σε κάποια διάβαση». Ίσως χρειάζεται, τώρα, μεγαλύτερη διερεύνηση.

Η παράδοση του στ. 218 (*οπ' αν στοχήσει εις το πουλίν, αρπά στουπιά τουλούπιν*) δεν δίνει ικανοποιητικό νόημα, όπως παρατηρεί ο Π. Βασιλείου, ο οποίος προτείνει δύο εναλλακτικές λύσεις: (α) *οπού αστοχάει το πουλί, και αρπά στουπία τουλούπι*, (β) *οπού αν αστοχήσει εις το πουλίν* (ή *-σει το πουλίν*) είτε *'π' αν αστοχήσει*. Τη γραφή *αν στοχήσει*, αντλημένη από την έκδοση του 1534, την είχε υιοθετήσει παλαιότερα ο Στ. Αλεξίου.³⁴ Όμως, ο Ν. Παναγιωτάκης³⁵ – ύστερα από εξαντλητικό κριτικό έλεγχο – απέρριψε την επιλογή αυτή του Αλεξίου. Παρ' όλ' αυτά, ο Vejleskon ξαναγυρίζει στην άποψη του Στ. Αλεξίου (*αν στοχήσει*).

Τη δυσκολία του στ. 237 (*Και απείτις τών εσύντυχα και απείτ' αποκριθήκαν*) επισήμανε πρώτος ο Γ. Κεχαγιόγλου,³⁶ αποδίδοντας παθητική σημασία ή αμετάβατη χρήση στο ρήμα *αποκριθήκαν*: «πήραν απάντηση» ή «το αποφάσισαν, το πήραν απόφαση». Ο Στ. Αλεξίου προτιμά τη γραφή του *χφ V* που συμπληρώνει στο δεύτερο ημιστίχιο το υποκείμενο αυτοί χωρίς κανένα σχόλιο. Ο Ν. Παναγιωτάκης³⁷ θεωρεί ότι υπάρχει χάσμα μετά τον στ. 236. Ο Α. van Gemert³⁸ ισχυρίζεται ότι ένα χάσμα περίπου 10 στίχων (ερώτηση του αφηγητή και απάντηση των νέων) είναι αδικαιολόγητο. Ο Vejleskon, συμφωνώντας με τον Α. van Gemert, καταλήγει, χωρίς να επέμβει στην παράδοση του κειμένου της Α και του V, στην πλαγιογράφηση του δεύτερου ημιστίχιου ως *locus desperatus*.

30. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), 217, 231, 239 στη λ. *διαβαστικόν*.

31. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 155-156

32. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 152 σημ. 67.

33. Βλ. Λασιθιωτάκης, «Ερμηνευτικά», ό.π. (σημ. 9), 210-213.

34. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), στ. 218. Τη γραφή *στοχήσει* προτείνει και ο Μ. G. Rincón, «El motivo de la cetrería y de la caza cetrera de amor y Apókopos vv. 217-218», στον τόμο J. A. Aldama - Ol. Omatos-Sáenz (επιμ.), *Cultura Neogriega. Tradición y Modernidad. Actas del III Congreso de Neohelenistas de Iberoamérica (Vitoria - Gasteiz, 2 de Junio - 5 de Junio de 2005)*, Vitoria, Universidad del País Vasco, 2007, σσ. 263-288.

35. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 114 και σημ. 2.

36. Βλ. Κεχαγιόγλου, «Ζητήματα ρητορικής», ό.π. (σημ. 6), 255 σημ. 7.

37. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 110 σημ. 1, 167.

38. Βλ. Gemert, «Τα χάσματα», ό.π. (σημ. 18), 246-247.

Η δυσνόητη λέξη *πράκτες* του στ. 272 έχει απασχολήσει προηγούμενους εκδότες και σχολιαστές του κειμένου. Σύμφωνα με τον Λ. Πολίτη,³⁹ πρόκειται εδώ για «φίλους, εραστές». Ο Στ. Αλεξίου⁴⁰ ερμηνεύει «μεσάζοντες, μαστροποί, προαγωγοί», ο Cr. Luciani⁴¹ «τοκογλύφοι», ο Μ. Λασιθιωτάκης⁴² «πελάτες». Ο Vejleskon θεωρεί λογικές τις ερμηνείες των Στ. Αλεξίου και Μ. Λασιθιωτάκη, αποδίδοντας στη λέξη *πράκτες* τη σημασία «πελάτες» και στη λέξη *φίλος* (στ. 269) τη σημασία «μαστροπός».

Η *πατρίδα των δύο νέων* (στ. 289-304): Ο προσδιορισμός της πατρίδας των δύο νέων αποτελεί ένα περίπλοκο⁴³ ζήτημα του *Απόκοπου*. Ο Λ. Πολίτης αποκλείει – έστω και με κάποιες αμφιβολίες – τόσο την Κωνσταντινούπολη όσο και την Κρήτη ως πατρίδα των δύο νέων.⁴⁴ Ο Ι. Θ. Κακριδής⁴⁵ υποστηρίζει πως πρόκειται για μια εντελώς φανταστική πολιτεία, και κάτι ανάλογο κάμνει ο Στ. Αλεξίου, θεωρώντας ως πιθανότερη την περίπτωση οι δύο νέοι να μιλούν αλληγορικά και αντιφατικά, γιατί δεν θέλουν να κατονομάσουν την πατρίδα τους.⁴⁶ Ο A. van Gemert υποστήριξε αρχικά ότι, περιγράφοντας την πατρίδα τους οι δύο νέοι, εννοούσαν μάλλον την Κωνσταντινούπολη, οπότε η ιστορία τους διαδραματιζόταν στα χρόνια πριν από την Άλωση.⁴⁷ Αυτήν, όμως, την πρόωμη χρονολόγηση, που αμφισβητήθηκε από άλλους μελετητές (Π. Βασιλείου,⁴⁸ Μ. Λασιθιωτάκης),⁴⁹ την αναθεώρησε ο ίδιος αργότερα.⁵⁰ Ο Γ. Κεχαγιόγλου δείχνει να συμεριζεται – έστω με κάποιες επιφυλάξεις – την άποψη του A. van Gemert για ταύτιση της πατρίδας των δύο νέων με την Κωνσταντινούπολη.⁵¹ Ο Μ. Λασιθιωτάκης θεωρεί ότι ο Μπεργαδής περιγράφει μια ιδεατή πατρίδα των δύο νέων, η οποία παρουσιάζει, όμως, χαρακτηριστικά πραγματικών ιστορικών πόλεων,⁵² π.χ. της Φλωρεντίας. Ο Βασιλείου, ενώ ασπάζεται την άποψη του Αλεξίου, προσθέτει ότι βρίσκει δελεαστική την υπόθεση πως πρόκειται, ίσως, για την πόλη «Λεο-

39. Βλ. Πολίτης, «Παρατηρήσεις», ό.π. (σημ. 4), 556.

40. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), 232, 244.

41. Βλ. Cr. Luciani, «Reminiscenze dotte nell'Apokopos di Bergadis», *Κρητικά Χρονικά* 28-29 (1988-1989) 324-337 και κυρίως σσ. 333-334.

42. Βλ. Λασιθιωτάκης, «Ερμηνευτικά», ό.π. (σημ. 9), 208-210.

43. Βλ. σχετικά Μ. Λασιθιωτάκης, «Αντίθετον σκαμνίν της βασιλείας της Ρώμης: Observations sur un passage énigmatique d'Apokopos», *Θησαυρίσματα* 24 (1994) 149-188 (στο εξής: «Αντίθετον σκαμνίν»).

44. Βλ. Πολίτης, «Παρατηρήσεις», ό.π. (σημ. 4), σσ. 546-560.

45. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, «Ερμηνευτικά στον Απόκοπο του Μπεργαδής», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953) 409-413.

46. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), 233-234 (στον στ. 302).

47. Βλ. Gemert, «Μερικές παρατηρήσεις», ό.π. (σημ. 7), σσ. 33-34.

48. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 160-161 και 171.

49. Βλ. Λασιθιωτάκης, «Αντίθετον σκαμνίν», ό.π. (σημ. 43), 160-165.

50. Βλ. Gemert, «Μπεργαδής και Πικατόρος», ό.π. (σημ. 11), 60.

51. Βλ. Κεχαγιόγλου, *Λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα I*, ό.π. (σημ. 6), σ. 35.

52. Βλ. Λασιθιωτάκης, «Αντίθετον σκαμνίν», ό.π. (σημ. 43), 188.

ντάρι» του νομού Αρκαδίας.⁵³ Ο Vejleskon ακολουθεί, τελικά, τον Στ. Αλεξίου, τονίζοντας ότι ο ποιητής ήθελε να δώσει, στο συγκεκριμένο σημείο, μια περιγραφή αινιγματική του τόπου καταγωγής των νέων.

Για τη γνησιότητα των στ. 435-438 υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες: Το ξημέρωμα του στ. 435 το θεωρεί ο Στ. Αλεξίου⁵⁴ ύποπτο, με το σκεπτικό ότι «στον Άδη δεν υπάρχουν μέρες» (έτσι εξηγείται και η προτίμηση από τον εκδότη της λ. σύντομα του V αντί του σήμερα στον στ. 477, άποψη με την οποία διαφωνούν οι Ν. Παναγιωτάκης⁵⁵ και Vejleskon). Ο Ν. Παναγιωτάκης, σχολιάζοντας σε αντιπαραβολή με τους στ. 449-452 (που αναφέρονται στο ότι δεν υπάρχει ξημέρωμα στον κάτω κόσμο), παρατηρεί ότι ο στ. 435 πιθανότατα νοσεί,⁵⁶ ενώ στον στ. 477 υποθέτει ότι η λ. σήμερα χρησιμοποιείται άχρονα. Ο Π. Βασιλείου υποστηρίζει πως, όταν ο νέος αναφέρεται σε ξημέρωμα του υποχθόνιου κόσμου – αλλά πάντα σε συνάρτηση με τη φράση προς το μεσάνυχτο(ν) – υπαινίσσεται όχι τόσο τον χρόνο του πάνω κόσμου αλλά πολύ περισσότερο το χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από το ξέσπασμα της θαλασσοταραχής μέχρι τη στιγμή της άφιξης του υπηρέτη που θα τον μετέφερε στον κάτω κόσμο.⁵⁷ Ο Vejleskon, διαφωνώντας ριζικά με τον Π. Βασιλείου, δεν βλέπει πρόβλημα στο συγκεκριμένο κομμάτι, καθώς θεωρεί ότι σε μια μεσαιωνική φανταστική διήγηση δεν θα έπρεπε να περιμένουμε απόλυτη λογική συνέπεια σε κάθε λεπτομέρεια.

Γενικότερα, το τμήμα των στ. 435-444 έχει απασχολήσει έντονα κατά καιρούς τους μελετητές. Ο Στ. Αλεξίου εμφανίζεται αμήχανος όταν σε δύο σχετικές αναφορές του γράφει ότι ο Άδης στον Απόκοπο είναι ο κάτω κόσμος του δημοτικού τραγουδιού, που δεν χωρίζεται σε παράδεισο και κόλαση, παρόλο που γίνεται μια σύντομη αναφορά στους δαίμονες.⁵⁸ Ο van Gemert διατείνεται ότι ο κάτω κόσμος του Απόκοπου είναι ο ελληνικός, όπου αμαρτωλοί και δίκαιοι αναμένουν τη νεκρανάσταση. Σύμφωνα με την άποψή του, στο συγκεκριμένο χωρίο δεν ταιριάζουν οι διάβολοι που εντελώς απροσδόκητα μπαίνουν στη σκηνή, έτσι οι στ. 439-444 πιθανότατα είναι εμβόλιμοι.⁵⁹ Ο Βασιλείου πιστεύει ότι στον Απόκοπο υπάρχει σύμφυση στοιχείων του κλασικού και του νεοελληνικού Άδη.⁶⁰ Ο Vejleskon, χωρίς να δίνει μεγάλη έκταση στο θέμα, θεωρεί ότι ο Μπεργαδής έχει εμπνευστεί από εικονογραφικές ορθόδοξες ή καθολικές

53. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 160-162.

54. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), 188.

55. Βλ. Παναγιωτάκης, ό.π. (σημ. 1), 154.

56. Βλ. ό.π., 152.

57. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 165-166.

58. Βλ. Στ. Αλεξίου, «Απόκοπος», ό.π. (σημ. 3), 199, 201 σημ. 13.

59. Βλ. Gemert, «Μερικές παρατηρήσεις», ό.π. (σημ. 7), σ. 31 και ο ίδιος, «Ο Απόκοπος του Μπεργαδής», ό.π. (σημ. 18), 391.

60. Βλ. Βασιλείου, ό.π. (σημ. 16), 164-165.

αναπαραστάσεις του Άδη ή της Δευτέρας Παρουσίας ή από καθολικές αναπαραστάσεις του Πουργατόριου.

Σε όλες τις παραπάνω δυσκολίες και σε πολλαπλάσιες ακόμη, οι οποίες είναι αδύνατο να θιγούν στον στενό χώρο μιας βιβλιοκρισίας, οι απαντήσεις δεν είναι εύκολες. Ο γενικά συντηρητικός αντίλογος του Vejleskon προς τους παλαιότερους μελετητές υπερασπίζεται την ακεραιότητα της παραδομένης μορφής του έργου. Δεν σημαίνει, όμως, σύμφωνα με τον Κεχαγιόγλου,⁶¹ ότι «η ακεραιότητα του κειμένου μπορεί να λαμβάνεται εξ αρχής ως αξίωμα: μόνον η συστηματική ανάλυση όλων των δυσκολιών είναι δυνατό να δείξει αν ταυτίζονται ή διαφέρουν μεταξύ τους η λογική του μελετητή και η λογική του ποιητή». Επομένως, παρά την αναλυτική αντιμετώπιση των προβλημάτων της παράδοσης του κειμένου, της γλώσσας και της στιχουργίας από τον Vejleskon, πρέπει να πούμε ότι τα περισσότερα ερμηνευτικά ζητήματα εξακολουθούν να είναι ανοιχτά.

Η αναμενόμενη έκδοση του Μ. Λασιθιωτάκη ευχόμαστε να οδηγήσει την έρευνα σε νέες αξιόλογες παρατηρήσεις. Ο ερμηνευτικός σχολιασμός (που λείπει στην έκδοση του Vejleskon), ο εντοπισμός ενδεχόμενων πηγών και προτύπων τμημάτων ή συστατικών του κειμένου, η ειδολογική διερεύνησή του, πιστεύουμε ότι σχετίζονται αναπόφευκτα με το ζήτημα της γνησιότητας του παραδομένου κειμένου. Ο Vejleskon φαίνεται να ακολουθεί – εκτός από την άποψη της Μ. Alexiou,⁶² ότι δεν πρέπει να αναζητούμε τον σημερινό ορθολογισμό στα παλαιότερα κείμενα – και την τοποθέτηση του Γ. Κεχαγιόγλου⁶³ ότι ορισμένες περιπτώσεις διατάραξης του κειμένου και νόθευσης οφείλονται σε ιδιαιτερότητες της φανταστικής λογοτεχνίας, στην οποία ανήκει ο *Απόκοπος*. Γι' αυτό χρειάζεται, ίσως, μια διεξοδική πραγμάτευση του πλούσιου υλικού της φανταστικής λογοτεχνίας μας.⁶⁴

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

61. Βλ. Κεχαγιόγλου, «Ζητήματα ρητορικής», ό.π. (σημ. 6), σ. 247.

62. Βλ. P. Vejleskon, *Απόκοπος*, ό.π. (στον τίτλο), σ. 323 και M. Alexiou, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», στο D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σσ. 309, 320-321.

63. Βλ. Κεχαγιόγλου, «Ζητήματα ρητορικής», ό.π. (σημ. 6), σσ. 247 και 255 σημ. 13.

64. Βλ. τη σχετική υπόδειξη του Κεχαγιόγλου, ό.π., σ. 255 σημ. 13.

Paschalis M. Kitromilides (επιμ.), *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, Edinburgh, Institute for Neohellenic Research. National Hellenic Research Foundation & Edinburgh University Press, 2006, 403 σελ. + 16 σελ. φωτογραφίες.

Από τις απαντήσεις σε ερωτηματολόγιο γενικών ιστορικών γνώσεων και απόψεων, το οποίο διανεμήθηκε πρόσφατα (Οκτ. 2007) σε δεκάδες φοιτητές τεσσάρων διαφορετικών πανεπιστημιακών τμημάτων, προέκυψε ότι σχεδόν στο σύνολό τους θεωρούν τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως τον πολιτικό που διαδραμάτισε τον πλέον καθοριστικό ρόλο στην ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα. Κατά τη μακρά περίοδο της αβασιλευτής δημοκρατίας που διάγει η Ελλάδα, ο φιλελεύθερος κρητικός πολιτικός, διεκδικούμενος ως ιδεολογικός προπάτορας και των δύο μεγάλων κομμάτων, φαίνεται να έχει λυτρώσει τη μνήμη του από το άχθος του διχασμού. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες πλήθος αφιερωμάτων και ακόμη περισσότερες επιστημονικές προσεγγίσεις της πολιτικής και της διπλωματίας του έχουν συμβάλει στην ανάδειξη της συνεισφοράς του και στην καθιέρωσή του, σχεδόν υπεράνω κάθε κριτικής, ως εθνικού συμβόλου. Δεν έχει όμως συμβεί το ίδιο στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως η τελευταία μονογραφία στα αγγλικά, *Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary*, του Doros Alastos [Εύδωρος Ιωαννίδης], που κυκλοφόρησε το 1942 και επανεκδόθηκε το 1978 με εκτενή πρόλογο του Βίκτορα Παπακοσμά.

Το κενό αυτό επιχειρεί να καλύψει ο παρών αγγλόγλωσσος τόμος τον οποίο επιμελήθηκε ο καθηγητής Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και πρόλογισε ο Γιώργος Δαυίδ. Μια συγγραφική ομάδα δώδεκα διακεκριμένων ιστορικών αξιοποίησε την έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, για να προσεγγίσει εκ νέου την ηγεσία του Βενιζέλου, επαναστάτη, πρωθυπουργού διεθνούς αναγνώρισης, εκσυγχρονιστή και πνευματικού ανθρώπου, στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής και της διπλωματίας του 20ού αι. Αποτελείται από τέσσερα μέρη: την πρώιμη πορεία του στην Κρήτη, τη δραματική του σταδιοδρομία στην ελλαδική και διεθνή πολιτική σκηνή, την παρουσίαση της πολιτικής του και των πνευματικών του ενδιαφερόντων. Η εξέταση της πολιτικής του, το τρίτο μέρος του βιβλίου, περιλαμβάνει το πολιτειακό ζήτημα, τις σχέσεις του κράτους με τον στρατό και την εκκλησία, την οικονομία και την εκπαίδευση.

Ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης εξετάζει το Κρητικό Ζήτημα μεταξύ της ευρωπαϊκής και της μεσανατολικής πολιτικής του 19ου αι., τη διαμόρφωση, δηλαδή, του πλαισίου εντός του οποίου ανέτειλε το άστρο του Βενιζέλου στις κρητικές εκλογές του 1889. Η παρουσίαση της ζωής και η ανάλυση της πρώιμης πολιτικής του σταδιοδρομίας από το 1864 έως το 1910 επιχειρείται από τη Λιλή Μακράκη, η οποία αναδεικνύει το ύψος της πολιτικής ωριμότητας και το εύρος των ικανοτήτων που είχε ήδη αναπτύξει ο Βενιζέλος. Η Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη παρουσιάζει την

είσοδό του στην ελληνική πολιτική σκηνή και το μεταρρυθμιστικό του έργο μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, ενώ η ίδια, μαζί με τον Θάνο Βερέμη, εξετάζει τα γεγονότα μέχρι την εκλογική ήττα του 1920. Ακολουθεί μια μακροσκελής πραγματεία περί της διεθνούς διπλωματίας του Βενιζέλου από το 1910 μέχρι το 1923 από τον Michael Llewellyn Smith. Ο συγγραφέας, διπλωμάτης καριέρας ο ίδιος, συμεριζεται τελικά την άποψη πως ο Βενιζέλος δεν εσπερείτο αρχών στην άσκηση της διπλωματίας, όπως τον κατηγορούσαν οι αντίπαλοί του· ήταν όμως πρόθυμος για λόγους τακτικής να προβεί σε αιφνιδιαστικές παραχωρήσεις. Ο Γιάννης Στεφανίδης παρουσιάζει όλες τις πτυχές του κυβερνητικού έργου της περιόδου 1928-1932, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, και ο Γιάννης Κολιόπουλος τα τελευταία χρόνια του πολιτικού, ύστερα από την ήττα του στις εκλογές του 1933.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου, μετά τη χρονολογική, επιχειρείται θεματική προσέγγιση της εσωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, επιλογή που οδηγεί αναπόφευκτα σε ορισμένες επικαλύψεις, λελογισμένης πάντως έκτασης. Ο Ιωάννης Τασόπουλος ανασυγκροτεί τη συνταγματική φιλοσοφία του Βενιζέλου, εκτιμώντας τη στάση του σε διάφορα ζητήματα, από το Κίνημα στο Γουδί έως το 1932. Ο Θάνος Βερέμης προσεγγίζει κριτικά τις σχέσεις του στρατού με το κράτος στο πλαίσιο της βενιζελικής πολιτικής· προσέγγιση που αναδεικνύει τις ευθύνες του κρητικού πολιτικού για τις στρατιωτικές παρεμβάσεις και τη διάσπαση του σώματος των αξιωματικών. Την οικονομική πολιτική του συνολικά αναλύει η Χριστίνα Αγριαντώνη, που παρακολουθεί τη μετακίνησή του από τη φιλελεύθερη αντίληψη για ένα κράτος πρόνοιας σε μια παρεμβατική πολιτική και στην υιοθέτηση σκληρής στάσης κατά τη διαχείριση των κοινωνικών ζητημάτων. Το κείμενο του Αλέξη Δημαρά παρουσιάζει την εξέλιξη της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ανάμεσα στις δύο βενιζελικές μεταρρυθμίσεις του 1911 και του 1929-1932 και αυτό του Ανδρέα Νανάκη τις ελάχιστες μελετημένες σχέσεις του Βενιζέλου με την Εκκλησία, της Κρήτης αρχικά και της Ελλάδας αργότερα, όταν και ο κλήρος ενεπλάκη βαθύτατα στον εθνικό διχασμό. Το βιβλίο κλείνει μ' ένα σύντομο και πρωτότυπο κείμενο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη για τις «παρασκηνιακές» δραστηριότητες του Βενιζέλου, τα διαβάσματά του, τη μετάφραση του Θουκυδίδη, τη σχέση του με τη μουσική και τις εικαστικές τέχνες.

Στην εισαγωγή του βιβλίου ο καθηγητής Π. Μ. Κιτρομηλίδης θέτει επί τάπητος το ερώτημα που υπαινίσσεται ο τίτλος του βιβλίου. Ήταν και «τυπικά», σύμφωνα με τα βεμπεριανά κριτήρια, ο Βενιζέλος ένας πραγματικός ηγέτης; Μέσα από τα κείμενα του τόμου αυτό προκύπτει. Οι γνωστές αποτυχίες και αδυναμίες του Βενιζέλου δεν εξουδετερώνουν τα «τυπικά προσόντα», τη συναισθηματική του ευφυΐα, τον οραματισμό, την τέχνη της επικοινωνίας και την πολιτική δεξιότητα. Με το ανακεφαλωτικό αυτό κείμενο ο επιμελητής καλύπτει την υστέρηση σε κρίσεις

και συμπεράσματα που χαρακτηρίζει μερικές από τις μελέτες του τόμου. Το έλλειμμα, βέβαια, αυτό – που μάλλον αφορά τον έλληνα αναγνώστη – ίσως ήταν αναμενόμενο από τη στιγμή που το έργο είχε εξαρχής ως στόχο να ενημερώσει το ξένο κοινό για τη μεγάλη πρόοδο της έρευνας γύρω από τον Βενιζέλο, παρά να αναθεωρήσει τις τρέχουσες απόψεις. Αναμενόμενη ήταν επίσης η στενή εξάρτηση των κειμένων από προγενέστερες μελέτες των συγγραφέων τους στα ελληνικά. Αυτό όμως δεν μειώνει τη σημασία και τη δυναμική συμβολή του βιβλίου. Όπως προκύπτει και από τον πρόλογο του Γιώργου Δαυίδ, ο στόχος ήταν να προσφερθεί στο διεθνές αναγνωστικό κοινό μια ενημερωμένη και συνολική εικόνα του ηγέτη και της πολιτικής του. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε απόλυτα, με τρόπο ισορροπημένο, καλαίσθητο, επιστημονικά αλλά και γλωσσικά άψογο.

Στο προσδοκώμενο αναγνωστικό κοινό του βιβλίου θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν άνετα και όσοι ιστορικοί ή φοιτητές της ιστορίας ενδιαφέρονται σοβαρά για την ελληνική και τη βαλκανική ιστορία, αλλά δεν γνωρίζουν την ελληνική. Όλοι αυτοί θα έχουν πλέον πρόσβαση στο απόσταγμα των πλέον σοβαρών και ενημερωμένων ερευνών για τη σημαντικότερη – κατά γενική ομολογία – προσωπικότητα της Νεότερης Ελλάδας.

